

Сағындықұлы Б.¹, Құлжанова Б.Р.²,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
¹профессоры, ф.ғ.д., ²доценті, ф.ғ.к., Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: bsagyndykuly@mail.ru, bahit777@mail.ru

**ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ КӨПТІК ЖАЛҒАУЫНЫҢ
МОРФОЛОГИЯЛЫҚ ФОРМАЛАРЫ**

Түркі тілдеріндегі көптік жалғауларының түп-төркіні жөнінде шет елдерде де, кеңестер одағында да белгілі-белгілі ғалымдар тарапынан зерттеулер жүргізілді. Бірақ олардың қай-қайсы да ортақ шешімге келе алған жоқ. Мысалы, қазақ тіліндегі -лар/-лер, -тар/-тер, -дар/-дер формаларының арғытегі -лар делінді. Соңғы ізденістердің нәтижесінде -лар-дың арғытек (архетип) емес, -тар-дың арғытек екендігі белгілі болды. Жалпы алғанда, тілдердің даму заңдылығына орай, көптік мағына көптік жалғауларының құрамында т, д, с, з, ш, ч дауыссыз дыбыстарының бірі бар болғанда ғана сақталатындығы анықталды. Бұл санамаланған дыбыстар тіпті жүйесі бөлек тілдерде де көптік мағына береді. Та «көп деген мағынада жұмсалса, ар «бөлік» деген мағынада жұмсалғанға ұқсайды. Бұл пікірлер келешекте ескерілуі тиіс.

Түйін сөздер: көптік жалғауы, морфологиялық форма, аффрикат, фонетикалық вариант, сіңісу, ажырау.

Sagyndykuly B.¹, Kulzhanova B.R.²,

¹ Doctor of Science, Professor, ² Candidate of Science, A/Professor
of Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: bsagyndykuly@mail.ru, bahit777@mail.ru

The morphological forms of suffixes of plural in Turkish languages

The etymology of plural suffixes in Turkish languages was researched by well-known scientists in foreign countries and the Soviet Union. But none of them did not make a common decision. For example, suffixes of the plural in Kazakh languages -lar/ler, -tar/-ter, -dar/der archetype of forms was -lar suffix. Results of last researchers showed that archetype is not -lar and -tar is known archetype. In general, on the basis of the laws of language development, it was established that meaning of plural is preserved only if there is t, d, s, z, sh, ch sound in the plural form. These sounds give plural meaning even in a system of languages. It seems that «ta» is used in «plural» meaning and «ar» is used «part» meaning. These discoveries should be considered in the future.

Key words: plural suffix, morphological form, affricate, phonetic variants, absorption, separation.

Сағындықұлы Б.¹, Құлжанова Б.Р.²,

¹д. ф. н. профессор, ²к. ф. н. доцент Казахского национального
университета имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: bsagyndykuly@mail.ru, bahit777@mail.ru

**Морфологические формы, обозначающие множество
в тюркских языках**

Со стороны выдающихся ученых в Советском Союзе и за рубежом были проведены исследования касательно окончаний, обозначающих множество в тюркских языках. Но они не смогли найти одно общее заключение. Например: говорилось что формы казахского языка -лар/-лер, -тар/-тер, -дар/-дер имеют начало от -лар. По итогам позже проведенных исследований было определено, что архетипом является вовсе не -лар, а -тар. В целом, на основе законов развития

языков было установлено, что обозначение множества сохраняется только при наличии одного из согласных звуков т, д, с, з, ш, ч в форме множественного числа. Эти звуки, даже в системе других языков, дают значение множественного числа. Если та значит «много», ар потребляется в смысле «часть». Эти комментарии должны быть рассмотрены в будущем.

Ключевые слова: множественные окончания, морфологические формы, аффрикат, фонетический вариант, слияние, разделение.

Кіріспе

Зат есімнің көпше түрі туралы қазақ тіл білімінде мынадай ұғым-түсінік бар: Сөзге көптік жалғауын жалғау оған көптік мағына үстеудің негізгі жолы болғанымен, бірден-бір ғана жолы емес. Ана тілімізде зат есімнің көпше түрі жасалуының бұдан басқа да тәсілдері бар. Жалпы, көптік мағына тудырудың тіліміздегі барша тәсілін, шартты түрде болса да, морфологиялық, лексикалық, синтаксистік деп аталатын негізгі үш топтың төңірегіне жинақтап көрсетуге болады.

Морфологиялық тәсіл, немесе көптік тұлғаның арнаулы қосымша арқылы жасалу тәсілі, негізінен, көптік жалғауының қызметіне байланысты. Қазақ тілінде көптік ұғымды білдіретін үш түрлі морфологиялық форма бар. Олардың бірі – *-ыз/-із, -з*, екіншісі – *-қ/-к*, үшіншісі – *-лар/-лер, -дар/-дер, -тар/-тер* формасы. Бұлардың арасында *-лар/-лер, -дар/-дер, -тар/-тер* жалғауының орны ерекше, чуваш тілін есептемегенде, бүкіл түркі тілдерінде аса өнімді жұмсалады. Бұл мақалада зерттеушілердің көптік жалғауының қалай пайда болғандығы жөніндегі пікірлеріне шолу жасай отырып, өз тарапымыздан жана этимология ұсынып отырмыз.

Эксперимент

-лар/-лер түрколог-тілшілер тарапынан қаншалықты зерттелсе де, оның шығу тегі әлге дейін ашылмай отыр: «Вопрос о происхождении аффикса *-лар* ставился многими тюркологами и алтаистами, однако удовлетворительного решения не получил» (Sherbak, 1977: 83). Аталған форманттың этимологиясы негізінен екі бағытта зерттелуде: «Одни ученые во главе с Г.М. Рамstedтом связывали *-лар* с самостоятельным словом, впоследствии потерявшим свое реальное значение и превратившимся в аффикс. Другие считают, что *-лар* представляет собой сложный аффикс, состоящий из двух древнейших показателей множественности или собирательности: *Л* и *Р*» (ST, 1971: 11). Тіпті Д.Синор мен П. Аалто *-лар* жүйесі бөлек өзге тілдерден түркі тілдеріне

енген жалғау деген пікір де айтқан (Sherbak, 1977: 84).

Түркологтардың қазіргі буыны **-з, *-к, *-қ, *-л, *-м, *-н, *-р, *-с, *-ч, *-ш, *-т, *-қ+*-н, *-қ+*-л, *-з+*-т, *-з+*-р, *-л+*-қ, *-лар* форманттарын тұтасынан жинақтау мағынасын білдіретін көрсеткіштер деп таниды (SIGTYA, 1988: 10-22).

Санамаланған форманттардың тегі бір ме, әлде әр басқа ма? Көптік формалары неліктен осыншама тарамданып кеткен? Негізгі себеп субъективті: кейінгі кезеңдерде әр түрлі жолдармен, әр түрлі тәсілдермен өмірге келген элементтердің тарихқа белгісіз өте ежелгі дәуірде пайда болған элементтермен бір деңгейде қатар қойылуы көптік мағына беретін форманттардың санын көбейтіп жіберген. Басқаша айтқанда, түркі тілдерінің диахрониялық көне жүйесі мен синхрониялық жаңа жүйесі ажыратылмаған. Көптік жалғаулардың барлық варианттарына бірдей тоқталу арнайы зерттеуді талап етеді. Біз төменде түркі халықтарының өзімен бірге жасасып келе жатқан ең көне қалдықтар мен сарқыншақтарды сөз еткелі отырмыз.

Орхон-енисей, орта ғасыр ескерткіштері тілінде кездесетін *тарқа+т* (атақ, жекешесі – *тарқа+н*), *теги+т* (атақ, жекешесі – *теги+н*) сөздері құрамындағы *т, теле+ут, турк+ут* этнонимдері құрамындағы *-ут* көптік мағына береді. Мұндай мағынаны қазақ тіліндегі *бі+з, сі+з* жіктеу есімдіктеріндегі *-з* элементі де бере алады. Сонымен қатар *ч* аффрикаты мен *ш* қатаң дауыссызы да қазіргі түркі тілдерінде осындай қызмет атқарады.

«Ортақтық», «жинақтау», «мол болушылық» ұғымдары көптік ұғымынан шығады. *Қарын+д+ас, жол+д+ас* сөздері арқылы берілетін ортақтастық мән көне **ас* көптік формасы негізінде беріліп тұр деп есептейміз. Ал *д* – түбір мен негіздегі қос дауыссыздардың есебінен жылысып келген кірме дыбыс (Sagyndykuly, 1994: 134-135). Ортақ етістің *-ыс/-іс, -с* жұрнағы да этимологиялық жағынан, сөз жоқ, көптік жалғауына барып тіреледі. «Өлең+ті», «Қараған+ды» т.б. жер, елді мекен атауларына жалғанған *-ты/-ды, -ті/-ді* көне жұрнағы

«бір нәрсенің молшылығын» көрсетеді. Қазіргі заманғы сын есім жұрнақтары – *-ты/-ті, -ды/-ді, -лы/-лі* дәл осы мағынада жұмсалады: *су+лы, орман+ды, гүл+ді, тас+ты* т.б. Түркі тілдерімен типологиялық жағынан салыстырғанда жүйесі мүлде бөлек саналатын араб тілдерінде көптік мағына *m(am)* фонемасы арқылы беріледі. Орыс тілінде де баяндауыштың көптік мағынасы *-ут, -ют* жұрнақтары арқылы жасалатыны белгілі. Қазақ тіліндегі көптік мағына беретін жалғау *m+ap-*дың құрамында да *m* элементі бар.

Түркологияда осы кезге дейін *л*-ден басталатын көптік жалғауы *-лар/-лер* арғытек (архетип) саналып келді. Шындығында, бұл форма – арғытек емес, позициялық-комбинаторлық өзгерістердің әсерінен пайда болған вариант қана. Тіліміздегі *л, м, н* сонорлары – сөз басындағы кез келген дыбысты ығыстырып шығарып, соның орнына өздері тұрып алатын қабілеті бар ерекше фонемалар. Мысалы, *Жақып-Нақып, Жүсіп-Нүсіп* есімдерін, *шайқалу-найқалу, тығыз-нығыз* сөздерін өзара салыстырсақ, алғашқы сыңарларының байырғы, соңғы сыңарларының кейінгі құбылыс екендігін ажырату қиын емес. Әдеби тілдегі *маңдай, таңдай* сөздері диалектілерде *маңлай, таңлай* болып айтылады. Мұндағы *-дай* тұлғасы *тек* (сияқты) шылауының өзгерген формасы. Демек, алғашқы түбірде *л* дыбысы жоқ, бар болғаны тілге жеңіл *л* соноры *m* қатанын ығыстырып, орнына өзі тұрып алған. Сын есімнің *-лы/-лі* жұрнағы да оның байырғы *-ты/-ті, -ды/-ді* жұрнақтарынан дыбыс ығыстыру заңдылығы негізінде туындаған. Олай болса *л* фонемасында ілгері заманда көптік мағына болмаған. Көптік жалғау құрамындағы *л* ұяң қалыпта бәсең, жұмсақ айтуды ұнататын оғыз, қарлұқ тілдерінде алдымен қалыптасқанға ұқсайды. Яғни *m > л*.

Сонымен қазіргі тілдердің тұрғысынан да, көне жазбалар материалдары бойынша да көптіктің **-am (-ут, -ит), *-ac (-ус, -ис), *-az (-уз, -из), *-aщ (-уш, -иш), *-ач (-уч, -ич)* форманттары қалпына келеді. Бұл жерде мына мәселені ерекше атап өтуге тура келеді: морфемалардың диахрониялық, синхрониялық жігі бір емес. Көптеген қате тұжырымдар көне жік пен жаңа жікті дұрыс айыра алмаушылықтан келіп шығады. Мысалы, жоғарыдағы *теги+m, тарқа+m* сөздерін түркологияда қабылданған дәстүр бойынша біз де екіге бөлдік. Шындығында, бұлар *тег+ит, тарқ+ат* түрінде түбір мен қосымшаға ажырайды. Себебі, жалғаудың алдындағы түбір мен негіз – *тек* және *тар+уқ*, алғашқы бөлініс бойынша, *тарқа, теги* деген түбір мен негіз

тарихта жоқ. Сол сияқты *біз, сіз* есімдіктері де *б+із, с+із* түрінде бөлінеді. Мұнда түбір өте күңгірттеніп кеткен. Мүмкін әуелде *би+из, си+из* болып, дауыссыздар арасындағы дауыстылар бір-біріне сіңісуі ықтимал.

Түркі тілдері флективті құрылымды басынан кешірген кезеңде дербес тілдік бөлшек – түбіртек (архесиллаб) қолданыста болған. Түбіртек дегеніміз бір ғана архетип дауыссыз фонема мен бір ғана архетип дауысты фонеманың табиғи тіркесуінен тұратын белгілі бір лексикалық немесе грамматикалық мағына беретін буын (мысалы, *ан, на, ар, ұр, ир* т.б.). Түбіртектер әр түрлі фонетика-фонологиялық өзгерістерге ұшырап, біздің заманымызға дейін жетіп отыр (Түбіртек туралы арнайы зерттеулер болашақта баспа арқылы жарияланады. – Б.С.). Тілдік материалдарға қарағанда, көптік ұғымын белгілі бір дауыстылар қоршауындағы *m[c/ш]* күрделі аффрикаты бергенге ұқсайды. Бұл күрделі аффрикат тарихи даму барысында *mc(ц), mi(ч)* аффрикаттарына бөлінген (Sagyndykuly, 1994: 23). Көптік жалғауының қазіргі түркі тілдеріндегі бүкіл варианттары бір кездегі толық мағыналы түбіртектің сарқыншақтары болып табылады. Біз қалпына келтірген **-am (-ут, -ит), *-ac (-ус, -ис), *-az (-уз, -из), -aщ (-уш, -иш), -ач (-уч, -ич)* форманттары не *mc(ц)*, не *mi(ч)* этимоны бір.

Сана-сезімі әлі жетіле қоймаған кезеңде адамдардың көптік ұғымды мағынасы аса жалпы сөзбен атауы ықтимал-ды. Осы тұрғыдан келгенде, Т. Ковальскийдің ұғымның арғы тегі «бірнеше, көп» тәрізді аса абстрактіленген сөз болуы мүмкін деген болжамы ақылға сыяды. Кез келген дерексіз ұғымның ол баста нақты ұғымда пайдаланғанын ескерсек, *-am (-ут, -ит), -ac (-ус, -ис)* т.б. варианттардың түпкітегі тарихқа белгісіз ескі заманда көптік ұғымын беретін толық мағыналы сөз болғаны анық.

Олай болса, көптік мағына беретін сөздің сарқыншағы (реликтісі) *-m* элементі өз соңынан *-p* фонемасын (немесе *-ap* морфемасын) қалай жамап алған? Құранды жалғау алдымен баяндауыштардың құрамында қалыптасқанға ұқсайды. Жама'ат қачмаға йүз *туттылар* (Көпшілік қашуға бет қойды); халайық фүлүс беріб су *ичарлар* (халайық пұл беріп, су ішіп жатыр) (Najir, 1975: 101). «Тутты+лар», «ичар+лар» формалары баяндауыш ретінде қазіргі тілдерде қолданылмайды. Мұны ежелгі дәуірлерде орта ғасырларға дейін келіп жеткен тілдік қалдық (реликт) деп түсінген жөн. Сірә, ілгері заманда бастауыштың көптік мағынасы

баяндауыштың көптік мағынасымен үйлесіп қиысқанға ұқсайды.

Көне *ар* түбірі қандай ұғым береді? Ер – «быть» (Aydarov, 1971: 356). Бұл – аса ежелгі *ар* тұлғасының жіңішкерген фонетикалық варианты. *Ар* мен *ер*-дің ұғымы тең: *ар=ер*. Көптік жалғауы варианттарының бірі болып есептелетін *-тар*-дың құрамындағы *-ар* да – осы *ар*. Мысал ретінде «бар+ың+д+ар» сөзформасын талдалық. *Бар* («бару» ұғымын беретін түбір)+*ың* (бұйрық мәнін беретін жұрнақ) +*д* (көптік мағына беретін көне тұлға) +*ар* (болу). Сонда, шамамен алғанда «көп болып бар» деген түсінік береді. Бұл жерде *-ар* бөлшегі – қазіргі заманғы терминмен айтқанда, көмекші етістік. Тарихи тұрғыдан демеушілік қызметін атқарып тұр, объектінің немесе субъектінің көптігін растап, атқарылған іс-әрекеттің анық, күмәнсіз орындалуға тиісті екендігін аңғартады.

Бұрынғы лексикалық мәнінен айрылған *-ар* тұлғасының орхон-енисей дәуірінде есептік сан есімдерге жалғанғанында да бір сыр жатқан сияқты: *уч+ар*, *екир+ар* т.б. (DTS, 1969: 650). Мұның сол кезде «екіге толтыр», «үшке толтыр», «екі-екіден болсын», «үш-үштен болсын» тәріздес ұғымдары болған. Бұл жұрнақтар арқылы жасалатын сандар бөлінетін сан есімдер деп аталады (SIGTYA, 1988: 193-195). Есептік сандарға қосылған *-ар/-ер* формасының, әлбетте, көптік ұғымды бере алатын тілдік элементке де қосыла алатыны дәлелдеуді қажет етпейтін ақиқат. Алайда белгілі бір түбірдің лексикалық мағынасына орай оған қосылған жұрнақтың грамматикалық мағынасына да өзгеріс ететіні заңды.

Көптік жалғауының басқа формалары туралы бірер сөз. Бірқатар түркі тілдерінде *-тар* (немесе *-лар*) формасының басқы дыбысы түсіп қалып, *-ар* қалпында, соңғы дыбысы ықшамдалып, *-ла* түрінде айтылатын фактілер бар. Солай бола тұрса да, түркологияда **-ар*, **-ла* формалары дербес көптік формасы болып есептеледі (SIGTYA, 1988: 14-16). Шындығында, бұл – *-тар* (немесе *-лар*) жалғауының варианттары. Үнемдеу заңының ықпалы ескерілмегендіктен, осындай қате тұжырым жасалған.

Кейбір зерттеушілердің пікірінше, «құмақ» (құм) сөзінің соңғы дыбысы *қ* да көптік формасы болып саналады (SIGTYA, 1988: 11). Іс жүзінде бұл сөз **құмдақут>құмдағут* (құмдауыт) тұлғасынан пайда болған. Кестесі:

1. **құмдақут >құмдағут >құмдауыт*
2. **құмдақут >құмдақ>құмақ*

Жалпытүркілік у дауыстысының тарихи даму барысында бірінші буында *ұ* дыбысына, қалған

буындарда *ы* дыбысына айналатынын жоғарыда айтып өткенбіз. Қазақ тіліндегі «құмдауыт» (құмайты, *құмдақты жер*) сын есімі осы заңдылықтың негізінде өзгеріске ұшыраған. Екінші вариант «құмақ» -*ут* жұрнағының, сонымен қатар *д* ұяңының үнемдеу заңының әсеріне ұшырап, жойылып кетуінен тілдік өмірге келген. Көне *құмдағут* сөзі құрамындағы *-ут* формасы, фонетикалық өзгеріске ұшыраған *құмдауыт* сөзі құрамындағы *-ыт* формасы ілгері дәуірлерде көптік мағына берген. Бұл көптік мағына бірте-бірте *құмақ* зат есімінің құрамындағы *қ* фонемасына көшкен. Бұлай болған жағдайда, **-қ* көптік формасы емес, көптіктің мағынасын тілдік фактордың себебінен уақытша атқарып тұрған жаңа элемент болып есептеледі. Көптік жалғауларының кейбір зерттеулерде аса көп болуының басты себебі осындай субъективтік көзқарастарда, яғни жаңа элементерді ескі элементтерге балауында жатыр.

Көптік жалғауы жөнінен түркі тілдері ішінде чуваш тілі ғана – ала-бөтен. Көрсеткіші – *-сэм/-сам, -сен/-сэн*. А.М.Щербак былай деп жазады: «Происхождение *-сэм* до сих пор остается неясным. Н.И.Ашмарин возводил его к слову *сан* (число), Г.Рамstedт – к слову *сајин* (каждый) (күн сайын «каждый день»), образованному от общего с *сан* корня *-са* (считать). О.Прицак видел в нем сочетание двух общеалтайских показателей множественного числа (**-са~*-сә и *-ин*), тогда как Н.А.Андреев отнес его к числу аффиксов, заимствованных из нетюркских языков» (Sherbak, 1977: 85). Бұл болжамдардың біреуі де шындықпен үйлеспейді.

Талдау барысында айқындалғанындай, көптік мағына *-сэм/-сем* формантында да *с* дауыссызында тұр. Бұл ерекшелік оны қазақ тіліндегі «сам+са» (қаптап кету, өте көп болу) етістігімен салыстырғанда анық байқалады. (*сам+са* сөзі *сан сан* қайталауынан шығуы да ықтимал: *сан-сан> санса> самса*. -Б.С.). *с* дыбысының өзге түркі тілдерінде де көптік мағына бере алатыны дәлелденілген. Өйткені *с*, жоғарыда атап көрсетілгеніндей, көптік мағына беретін *тс* (ц) аффрикатынан бөлініп шыққан. Бұрынғы қалпына келтірсек, чуваш тіліндегі ежелгі көптік жалғауы **-цан* түрінде тұлғаланар еді. Сонда **-цан* (қазіргіше *-сэм*) осы форманттың бір варианты болып шығады. Өзге түркі тілдеріндегі **-цар* (қазіргіше *-тар/-тер*) формасынан оның басты айырмашылығы *-ар* элементін емес, *-ан* элементін қосып алғандығында.

Бурят-моңғол тілінде көптіктің чуваш тіліне ұқсайтын *-тан* варианты бар. Жекеше: *аха*

(үлкен), *буу* (мылтықты), *сасуу* (құрдас); көпше: *аха+тан* (үлкендер), *буу+тан* (мылтықтылар), *сасуу+тан* (құрдастар) (Bertagaev, 1948: 133). *-тан* формантындағы *-ан* бөлшегі құрылысы жағынан да, семантикасы жағынан да чуваш тіліндегі *-ан/-эм* бөлшегімен бірдей. Бұл факт *-с+ан*, *-т+ан*, *-т+ар* көптік жалғауларының екіге ажырай алатындығын дәлелдейді. Аталған тілде *-шуул* формасы да ұшырайды. Жекеше: *дархан* (ұста), *баян* (бай), *хамчан* (кемпір); көпше: *дарха+шуул* (ұсталар), *бая+шуул* (байлар), *хамга+шуул* (кемпірлер) (Bertagaev, 1948: 129). Демек, бурят-моңғол тілінде *ш* дауыссызы да көптік мағына бере алады. Сайып келгенде, моңғол тілдерінде *тш* (ч) аффрикаты қалпына келеді. *тс* (ц) мен *тш* (ч) төркіндес, бір күрделі аффрикаттан шыққан.

Бір ғажабы, түркі тілдерімен ұялас моңғол тілдерінде көптік мағына *т* (*д*) фонемасы арқылы беріледі. Бірнеше диалектіден тұратын бұл тілде *-ууд/-үүд*, *-нууд/-нүүд*, *-д*, *-гууд/-гүүд* формалары аса жиі пайдаланылады (Bertagaev, 1948: 122). *н*, *г* дыбыстары морфологиялық жылысудың нәтижесінде көптік жалғауының құрамында қалып қоюы мүмкін. Өйткені жылысу – барлық тілдерге ортақ заңдылық. Бұлай болған жағдайда *т*-ның ұяң варианты *д* қай құрамда келсе де көптік мағынаға ие болып тұр.

Бұл айтылғандардан мынадай қорытынды шығады: көптік жалғауы тарихқа белгісіз бір кезеңде жеке сөзден пайда болған. Оның лексикалық мағынасын түркі тілдеріндегі кейбір түбірлер (*талай*, *самса* т.б.) ғана еміс-еміс, сезілер-сезілмес көмескі күйде сақтап қалған. Ал грамматикалық мәні негізінен *т(д)*, *с(з)*, *ш(ж)* фонемалары (бұлар *ц* аффрикатынан өрбіген –Б.С.), *тш(ч)* аффрикаты арқылы беріледі. Бұл фонемалар алтай семьясындағы барлық тілдерге ортақ және олардың ол бастағы фонетика-фонологиялық негізі бар. *т(д)*, *с(з)*, *ш(ж)*, *тш(ч)* форманттарына *-ар/-ер*, *-эм/-эм*, *-ул/-үл*, *-ан/-ен* сияқты морфемалар кейінгі дәуірлерде кіріккен («Кейінгі дәуір» дегеніміздің өзі кем дегенде бес-алты мың жылды қамтиды –Б.С.).

Сонымен жаңа ғылыми болжам бойынша, қазақ тіліндегі көптіктің *-тар/-тер*, *-дар/-дер*, *-лар/-лер* варианттарының ең көнесі – **-тар*. Бұл екі элементтен тұрады: *т* және *-ар*. *т* – көне көптік формасының сарқыншағы, **-ат*, **-ут*, **-ит* тұлғаларында бұрынғы қалпына келеді. «Ортақтық», «жинақтау», «мол болушылық», «көп, өте көп болу» т.б. ұғымдарын береді. *-ар* объектінің яки субъектінің көптігін растайтын, сондай-ақ атқарылған іс-әрекеттің

анық, күмәнсіз екендігін білдіретін, тарихи тұрғыдан демеушілік қызмет атқарған көне көмекші етістік. Түркологтар арғытек (архетип) деп таныған *-лар/-лер* формасы кейін пайда болған варианттардың бірі ғана. Ол – *т>л* ауысуы негізінде тілдік өмірге келген формант. Анығырақ айтқанда, *л* соноры (айтылуы жеңіл болғандықтан) *т* қатаң дауыссызын ығыстырып, орнын басқан. Ығыстырушы дыбыстардың қатарына *н*, *м* сонорлары да жатады. Бұл заңдылық түркологияда кейінгі жылдарда ғана ашылғандықтан, *т~л* сәйкестігі тілші ғалымдарға осы кезге дейін жұмбақ болып келген. Сайып келгенде, көптік жалғаулары – түркі халықтарының өзімен бірге жасасып келе жатқан ең ежелгі құбылыс.

Көптік жалғауының *-тар/-тер*, *-дар/-дер* варианттарының да пайда болу тарихы әріде жатыр. Түркі тілдері дамуының диахрония дәуірлерінде бірыңғай жуан дауыстылар мен қатаң дауыссыздар болғанын, синхрония дәуірлерінде жіңішке дауыстылар мен ұяң дауыссыздар тілдік өмірге келгенін қайталап айтамыз. Сонда *т>д*, *а>е* фонологиялық өзгерістерін диахрония мен синхрония жемістері деп тануымызға тура келеді. Демек, санамаланған алты варианттың түпкітегі (архетипі) **-тар* екендігінде дау жоқ. Өңіменің барлығы осы вариант төңірегіне шоғырлануы оның арғытек болғандығынан деп түсінген жөн. Әлем тілдерінде *ат~та* сингармониялық варианты «бір», «жеке», «дара» ұғымдарын береді. Ол антонимиядағы энантиосемия құбылысына бағынып, көптік мағына беруі де ықтимал. Бұл жайтты да ескермеске болмайды. Көптік жалғауларының даму тарихы қысқартып айтқанда осындай. Алдағы уақытта бұл мәселе әлде де анықтай түсуді қажет етеді.

Нәтиже мен талқы

Түркі тілдеріндегі көптік жалғауының морфологиялық формаларының шығу төркінін анықтауға шет елдік түркологтар да, отандық түркологтар да ерекше назар аударған. Олардың бір бөлігі. *-лар* жеке дербес сөзден шықты деп таныса, бір бөлігі ежелгі дәуірлерде көптік мағына беретін екі қосымшадан тұратын күрделі аффикс деп есептейді. Түркологтардың қазіргі буыны көптік жалғауының жиырмаға жуық форматтарын тұтасынан жинақтау мағынасын білдіретін көрсеткіштер деп таниды.

-лар жалғауының шығу төркінін айқындауға байланысты түркологтар мен алтаистер та-

рапынан әлденеше әрекет жасалғанымен осы кезге дейін ғылыми жұртшылық мойындайтындай шешімге келе алған жоқ. Біздің зерттеу жұмыстарымыз мынадай нәтижелер көрсетті.

Біріншіден, *-лар* формасы, түркологтардың мойындағанындай, көптік жалғауларының арғытегі (архетипі) емес. *л* – табиғатында ығыстырушы дыбыс. Ол көптік мағынасын беретін *т* фонемасын ығыстырып, сол орынға өзі орныққан. Сонда архетипті бұрынғыша – *лар* емес, – *тар* формасы деп танымыз. Екіншіден, *-т + ар* жалғауы екіге бөлінеді. Бірінші бөлігі, жоғарыда айтып өткеніміздей, көптік мағынасын берсе, екінші бөлігі көптікті растайтын көмекші сөз. Немесе «бөлік» деген лексикалық мағына беруі де ықтимал. Ілгері замандарда бастауыштың көптік мағынасы баяндауыштың көптік мағынасымен үйлесіп қиысқанға ұқсайды. Осы құбылыс көптік формасын қалыптастыруы мүмкін.

Чуваш тілінде көптік мағынасын өзге түркі тілдеріне ұқсамайтын *-сэм/-сэн* формасы береді. Бұл бурят-моңғол тіліндегі *-тан* формасына ұқсас: *ц* аффрикатының екіге жарылуынан пайда болған формалар екендігі шәк тудырмайды. Өйткені осындай екіге таралудың себебінен өмірге келген сөздер көп: таяз-саяз, тышқан-сычқан, т.б. Талдау барысында айқындалғанындай, көптік мағына *-сэм/ -сэн* жалғауында да *с* дауыссызында тұр. Қысқасы,

көптік мағына беретін *т (д), с (з), ш (ж), ти (ч)* форматтарына *-ар/-ер, -эм/-эм, -ул/-үл, -ан/-ен* сияқты морфемалар ежелгі дәуірлерде-ақ сіңісіп, жымдасып кеткен.

Қорытынды

Көптік жалғаулары тарихқа белгісіз ежелгі дәуірлерден түркі, моңғол тілдерінде өмір сүріп келеді. Бұл тілдерді өзара салыстырғанда, негізгі грамматикалық көптік мағына *т/д, с/з, ш/ж* дыбыстарында сақталғандығы анықталды. Әр түрлі грамматикалық өң, реңк беретін *-ар/-ер, -эм/-эм, -ул/-үл, -ан/-ен* формалары аталған дыбыстарға кейінгі дәуірлерде қосылып, кіріккен.

Түркі тілдерінде бүкіл грамматикалық түпкітек формаларда болып өткен өзгерістер, соның нәтижесінде пайда болған сан алуан варианттар бірде-бір түркі жазба ескерткіштерінде, немесе қазіргі түркі тілдерінде толық сақталмаған, тұтасынан қамтылмаған. Кейбір өзгерістер бірінде бар болса, бірінде жоқ болып шығады. Қай тілде қай форманың сақталуы сол тілдің даму ерекшеліктеріне тікелей тәуелді. XIV-XV ғасырлардағы қыпшақ ескерткіштері тілі мен қазіргі қазақ тілі арасындағы грамматикалық формалар бойынша айырмашылықтар осы заңдылықтардан келіп шығады. Оларды жалпытүркілік дамудың бір-бір бунағы, буыны (звеносы) деп қарастыру қажет.

Әдебиеттер

- Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. – Л.: Наука, 1977.
 Советская тюркология. – Баку. – 1971. – №5.
 Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. – Москва, 1988.
 Сағындықұлы Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері. – Алматы, Санат, 1994.
 Наджип Э.Н. Тюркоязычный памятник XIV века «Гулистан» Сейфа Сарай и его язык. Ч. II. – Алматы: Наука, 1975.
 Айдаров Ф. Язык орхонских памятников. – Алматы: Наука, 1971.
 Древнетюркский словарь. – Ленинград: Наука, 1969.
 Бертагаев Т.А. Флексия основ в агглютинативных языках. Сборник трудов по филологии Бурят-монгольского государственного научно-исследовательского института культуры и экономики. Вып. I. – Улан-удэ, 1948.

References

- Ancient Türkic dictionary. (1969). Nauka Publishing House, Leningrad. (in Russian)
 Aydarov G. (1971). Language of Orkhon monuments. Publishing house «Science» of the Kazakh SSR, Almaty (in Russian)
 Bertagaev T.A. (1948). Basic inflection in agglutinative languages. Collection of works on philology of the Buryat-Mongolian State Research Institute of Culture and Economics. Edition I. Ulan-ude. (in Russian)
 Comparative historical grammar of the Turkic languages. (1988). Morphology, Moscow. (in Russian)
 Najip E.N. (1975). The 14th-century Turkic-language monument «Gulistan» of Saif Sarai and its language. Edition II. Publishing house «Science» of the Kazakh SSR, Almaty. (in Russian)
 Sagyndykuly B. (1994). Etymological bases of development of the Kazakh language lexicon. Publishing house «Sanat», Almaty. (in Kazakh)
 Sherbak A.M. (1977). Essays on the comparative morphology of the Turkic languages. Publishing house «Science», Leningrad. (in Russian)
 Soviet Turkology. (1971). Baku. (in Russian)